

KIRJALLISUUDEN TARKASTELUA

TOR RAGNAR GERHOLM — SIGVARD MAGNUSSEN, **Ajatus, aate ja yhteiskunta. Länsimaisten aatteiden ja tieteiden, poliittisten ja yhteiskunnallisten järjestelmien vuorovaikutus antiikista nykyaikaan.** Suom. Kai Kaila. Porvoo 1972 (1966).

Gerholmin ja Magnussonin teos (AAY) on ensimmäinen suomenkielinen aatehistorian yleisesitys vuosikausiin. Tällaisena sen julkaisemista on tervehdittävä tyydytyksellä. Kuitenkaan teos ei poista epäilyä, että laajat yleisesitykset eivät suinkaan ole paras tapa tutustua aatehistoriaan.

Yli 700-sivuinen teos on kirjoitettu oppikirjaksi Ruotsin lukiota varten — Suomessahan lukiolaisten edellytetään tutustuvan aatehistoriaan korkeintaan Harvan »Suurten ajattelijoiden» välityksellä (= 80 sivua filosofien elämäkertoja). Toisaalta oppikirjamaisuus tekee ymmärrettäväksi, vaikka ei puolustettavaksi eräitä AAY:n metodologisia heikkouksia.

Yksi keskeinen heikkous on pyrkimys antaa kaikenkattava kokonaiskuva länsimaisesta aatekehityksestä: aatteellista keskustelua on kronologisesti ja alakohtaisesti referoitu ja rekisteröity kaikki vähänkin merkittävät virtaukset, ajattelijat ja ongelmat. Mutta mitään kokonaiskuvaa ei tietysti 700-sivuisenkaan teos pystyisi antamaan: kaikki historiankirjoitus on selektiivistä. Mammuttiteos on kompromissi, jossa on viitteitä lukuisiin asioihin mutta jossa ei voida päästä missään asiassa syvälle. Selkeän näkökulman käyttö olisi mahdollistanut syventämisen, supistamisen ja provosoinin myös paremmin vastaväitteisiin ja vaihtoehtoisten perspektiivien etsimiseen.

Tavanomainen tieteenalakohtainen sarkajakko on vieläkin vakavampi oppikirjamaisuuden aikaansaama heikkous. Tämä sarkajakko romuttaa aatehistoriallisen yleisesityksen perusidean, nimittäin sen osoittamisen että filo-

sofian, tieteen, taiteen, politiikan ja uskonnon alaan kuuluvien teorioiden kehitys ei suinkaan ole toisistaan erillistä. Yhden alan teoriat ja ongelmat voivat sekä rajoittaa että kannustaa aatteellisia kumouksia muillakin aloilla. AAY:ssa ei päästä käsiksi eri sarkojen aatteiden väliin konflikteihin saati sitten aseteta niitä tahallisesti vastakkain, vaikka melko pitkälle yhteismitallinen pätevyyskritiikki olisi mahdollista esim. etiikan ja biologian ihmiskäsitysten tai tieteen ja uskonnon metodologioiden suhteen. Tiukka periodijako täydentää sarkajakoa ylläpitämällä oppia ajanjakson teoreettisesta yhtenäisyydestä, nimenomaan jättämällä kunkin aikakauden kerettiläiset korkeintaan huitaisujen varaan.

Ehkä kaikkein vakavin oppikirjamaisuuden seuraus on aatteellisten tulkintojen tavanomaisuus ja mitänsanomattomuus sekä yhtenäisyys. Opetetaan vanhentuneita ja nykyaikaisia tai kerrassaan tieteellisiä katsomuksia, ei esitetä avoimia ongelmia ja ristiriitaisia ratkaisuyrityksiä, itsenäistä pohdiskelua, kritiikkiä ja uusien vaihtoehtojen keksimisyrittäisiä varten. Silloinkin kun AAY esittelee ristiriitaisia katsomuksia, nämä käsitetään korkeintaan tilapäisiksi ilmiöiksi, katsotaan että »on varsin luultavaa, että taistelu pian tulee päättymään jonkin niistä voittoon» (s. 567). Tämän taustalla ei liene vain Kuhnin teoria tiedon kasvusta, vaan myös — tähän sopiva — holhoava pyrkimys salata pyhän Tieteen sisältämiä monenlaisia konflikteja alaikäiseltä nuorisolta.

Vaikka hylätäänkin essentialistinen käsitys, jonka mukaan määritelmät ovat oikoteitä asioiden olemukseen, voi silti odottaa aatehistorian oppikirjalta jonkinlaista yleistä filosofista teoriaa tai tulkintaa siitä, millaisiksi olisiko aatteet käsitetään. AAL:ssa ei mitään tällaista teoriaa esitetä, ja yleensäkin jää tavattoman hämäräksi se mitkä asiat luetaan aatteisiin.

Mikä on aatteiden suhde »kulttuuriin» (vrt. s. 4—7)? Ovatko aatteita kaikki yksityiset teoriat vai ainoastaan laajemmat teoriakompleksit? Samoin käsitys eri aatetyypeistä ja niiden suhteista jää periaatteessa avoimeksi.

Otsikosta huolimatta jää myös erittäin epäselväksi käsitys aatteiden ja »yhteiskunnan» suhteista. Se, että kysymys on molemminpuolisesta vuorovaikutuksesta, ei ole mikään vastaus, vaan olisi myös eriteltävä millaisia nuo vuorovaikutussuhteet ovat periaatteessa ja esim. eri aatealueiden suhteen. Kunkin ajanjakson poliittisen kehityksen referointi aatekehityksen taustaksi jää irralliseksi, eikä esimerkkitapauksissakaan käsitellä yksityiskohtaisesti poliittisten tekijäin aatteellisille kumouksille asettamia rajoituksia, niiden voimaa ja pätevyyttä. Galilein yhteydessäkin päästään käsiksi vain pinnallisesti näihin ongelmiin käsittelemättä lainkaan esim. sitä, että Galilei vanhoilla päivillään inkvisition jälkeenkin kirjoitti vielä yhden merkittävimmistä teoksistaan. Aatteiden sosiologisten edellytysten suhteen juuri tällaisten epäsuotuisten olosuhteiden voittamisesimerkkien käsittely olisi voinut olla hedelmällistä.

Aatehistorian tavoite määrätään selvästi poliittisesti: sen avulla pyritään lujittamaan »suvaitsevaisuutta» sekä vastustamaan kulttuurityötä lamaannuttavaa» taipumusta hajoamiseen ja eristymiseen» (s. 6—7). Tällainen liberalismi ja positivismi — sanan kirjaimellisessa merkityksessä — merkitsee tieteen ja asiantuntemuksen auktoriteetin käyttöä radikalismia ja negativismia vastaan. Onneksi kaikkiin asioihin voidaan suhtautua useilla ristiriitaisilla tavoilla ja siten myös lukea AAY:ta kuin piru raamattua. Tosin voidaan kysyä, merkitsisikö tällainen hajottava ja radikaali oppikirjan lukemistapa ilman muuta myös numeroiden laskua koulussa.

Positivismi sekä sanan kirjaimellisessa että sen aatehistoriallisessa merkityksessä sävyttää lukuisin eri tavoin AAY:n maailmankuvaa ja metodologiaa. Modernin kvanttimekaniikan maailmankuvaan liittyen todetaan, että »todellisuus on kaikkien kokemusten summa». Tältä idealistiselta pohjalta tyydytään tavoitteeksi asettamaan vain loogisesti ristiriidaton kuvaus maailmasta eikä kuinkaan kuvausta

ja selitystä, joka vastaa todellisuutta (vrt. s. 590—591). Tämän taustalla on sinänsä järkevä näkemys, että teorioita ei muodosteta asian olemuksesta käsin, vaan teoriat ovat ihmisten luovan kekseliäisyyden tuotetta. Mutta tällaista näkemystä ei suinkaan ole välttämättä yhdistettävä e.m. kaltaiseen idealismiin — jota vastaan voidaan myös huomauttaa, että »kokemus» ei suinkaan koostu puhtaista havainnoista, vaan on aina, myös havaintojen osalta, sidoksissa joihinkin teorioihin. Mutta tärkeätä on, että näkemys ihmisten aktiivisesta osuudesta teorianmuodostuksessa tulee kriittikkivoimaiseksi vasta realistisen maailmankuvan yhteydessä: oletamus ihmisistä riippumattomasta todellisuudesta terävöittää empiiristen teorioiden kritiikkiä ja kannustaa rohkeampien ja radikaalimpien vaihtoehtojen etsimiseen kuin pelkkä loogisen ristiriidattomuuden vaatimus.

Räikeimpiä positivismitunnusmerkkejä AAY:ssa on »tieteellisyyden» mystifiointi, puhuminen »tieteellisestä filosofiasta» ja syytökset »epätieteellisyydestä» (vrt. eksistentiaalisista s. 615). Tämä kuvastaa ensinnäkin suurin piirtein kritiikitöntä suhtautumista nykyiseen empiiriseen tieteeseen, etenkin luonnontieteeseen. Toisin sanoen teoksessa hiljaisesti oletetaan, että nykyisen empiirisen tieteen pönkittäjä maailmankuva on suunnilleen oikea: mitään mullistavia muutoksia ei enää pidetä tarpeellisina ja tuskin edes mahdollisina.

Keskeinen osa positivismiin valtavirrasta on ollut empiirisyyden palvonta, joka myös Gerholmin ja Magnussonin teoksessa tulee selvästi esille, tosin matematiikkamystiikkaan välillä sekaantuneena. Esimerkiksi ihmisten erityispiirteitä koskevat ongelmat katsotaan pitkälti voitavan ratkaista pelkän empiirisen biologisen tutkimuksen avulla tarvitsematta edes tulosten yleistä filosofista tulkintaa (vrt. 630—635). Samoin näkemys kokeellisen lähestymistavan ylivoimaisuudesta lääketieteestä teoreettiseen pohdiskeluun verrattuna on naiivia ja kyseenalaista empirismia (vrt. esim. s. 224—228).

Positivistisen tradition mukaisesti AAY:kin näyttää uskovan teorioiden oikeaksi osoittamisen mahdollisuuteen (vrt. esim. s. 592, 595). Tämä pönkittämisoppi kuvastuu monin paikoin suorastaan historisistisena menestyksen palvontana. Ei lainkaan käsitellä menestymättömiä,

mutta silti kiintoisia teorioita ja tulkintoja, jotka vallitseva normaalitiede on omituisina sivuuttanut. Ja toisinaan esitetään sanontoja, jotka viittaavat aatehistoria tutkimuksen ehkä suurimpaan paheeseen, jälkiviisauteen (esim. »tiedämme nykyisin, että tämä on pelkkää hölynpölyä» s. 214). Jälkiviisaudesta pidättäytyminen ei suinkaan merkitse kritiikin kahlitsemista, vaan toisaalta historiallisen ongelmatilanteen huomioon ottamista kritiikin terävöittämiseksi, toisaalta nykyisen tieteen vallitsevan käsityksen pätemättömyden mahdollisuuden tunnustamista.

Vaikka aatehistoriassa, erityisesti tieteenhistoriassa, on ensisijaisesti kysymys pätemättömien teorioiden hylkäämisprosessin erittelystä, voidaan silti katsoa, että AAY:n tieteenhistoria on kumulatiiviseen muutosteoriaan nojautuva. On tietysti sinänsä havainnollista korostaa yhteyksiä esim. Platonin tai Herakleitoksen aatemaailmaan, mutta olisi myös voitu korostaa kokonaan uudenlaisten ongelma-asetelmien ja mahdottomina pidettyjen ratkaisuvaihtoehtojen mahdollistamisen osuutta tieteen kehityksessä, kumouksellista näkökulmaa. Toisaalta kumulatiivinen tieteenkäsitys kuvastuu yhtenäisen alakohtaisen normaalitieteen kaipuussa, kuten tulkinnassa että »kansantaloustiede on vielä nuori ja kehittymätön tiede», joten siltä ei voida vielä paljon odottaakaan, mutta odottaakaan vähän aikaa . . . .

Positiivis-kumulatiiviseen näkemykseen liittyy tietysti läheisesti »spekulaation» vastustus (vrt. esim. s. 567). Tämä merkitsee osaltaan tieteen filosofisen kritiikin tekemistä mahdottomaksi, osaltaan kahleita uusille ja yllättäville vaihtoehdoille. Vaikka teorialat käsitetään ihmisten luomuksiksi, niin ihmisiä ei suinkaan kannusteta pohtimaan itse erikoisia ja radikaaleja mahdollisuuksia, vaan tällaisia pyritään leimaamaan esimerkiksi »mielettömiksi ajatuksiksi» (s. 614). Vaikka useimmat spekulaation tulokset ovatkin pätemättömiä, silti spekulaation käyttö on ainoa tie radikaalien teoreettisten kumousten mahdollistamiseen. Räikeä historiallinen virhetulkinta on myös näkemys, että Galilei pidättäytyi spekulaatiosta (s. 293). Esimerkiksi Paul K. Feyerabendin mukaan spekulaatio yli vallitsevan empiirisen tutkimuksen tulosten (esim. optiikan) oli edellytyksenä sille,

että Galilei yleensä pystyi tulkitsemaan uudella tavalla »kuuynlistä» maailmaa kaukoputken avulla.¹

Sopuoinnussa positivistisen metodologian kanssa on myös teoreettinen monismi. Tämän kanssa ristiriidassa ei suinkaan ole erilaisten ratkaisumallien ja lähestymistapojen esittely, koska näitä ei suinkaan pyritä asettamaan vastakkain vaan kaivataan suurta synteisiä kaikesta. Positivismin mukaan ei voi olla enempää kuin yksi »tieteellinen» filosofia ja periaatteessa tuskin myöskään enempää kuin yksi »tieteellinen» ja oikea teoria mistä tahansa asiasta. Tähän liittyy myös näkemys, että ristiriitaisia filosofisia traditioita arvostellaan naiivin empiristisesti tosiasioihin vedoten. Marxin kurjistumisteoria katsotaan falsifioiduksi »yleisen varallisuuden nousun» vuoksi (s. 526) ja vastaavalla tavalla hylätään mm. Sartren teoria, jonka mukaan ihmiset valitsevat kaiken mitä he tekevät (s. 641).

Gerholmin ja Magnussonin teoksen yleiset teoreettiset heikkoudet kuvastuvat tietysti monin tavoin itse heidän päätelmissään. Seuraavassa joitakin esimerkkejä näistä sekä viitteitä vaihtoehtoihin käsittelytapoihin.

Separatismi ja näkökulman puute vievät teoksen ongelmanasettelulta mielenkiintoisuuden. Mitään periaatteellista pahdiskelua siitä, ovatko aatekeskustelun tavalliset ongelmat yleensä relevantteja ja merkityksellisiä, ei käydy. Myöskään ei pohdita mahdollisuuksia, että tiettyjen teorioiden valossa olisi myös voitu tehdä joitakin muita aatteellisia ongelmajirtoja kuin mitä nimenomaan on tehty, ei juuri käsitellä. Positivismi kuvastuu pitäytymisenä siihen, mitä on ollut, mitä teorioita on esitetty, ei päästä spekuloidaan sillä, miten muuten asiat olisivat voineet olla, millaisia muunlaisia aatteita tiettyssä tilanteessa olisi voitu esittää.

AAY:n yleinen arvoperusta kuvastuu myös suhtautumisessa vaihtoehtoihin tietyn ongelman ratkaisemiseksi. Tällöinkin pidättäytyään annettuihin ja tunnettuihin vaihtoehtoihin ja tavoitellaan niiden yhdistämistä toisiinsa. Koko teoksen metodologiaa kuvastaa Sir Francis Baconilta lainattu esimerkki, joka sallii tiedemiehille vain kolme vaihtoehtoa: sekä muurahaismainen empirismi että hämähäkkiäinen dogmatiikka tuomitaan, keskittietä kul-

kevan mehiläisen metodi hyväksytään (s. 329). Esimerkiksi epädogmaattisen teoreettisen spekulaaation mahdollisuus sekä teorioiden jälkikäitekritiikki käsitetään ilman muuta mahdollottomaksi, eikä Feyerabendin tavoin käsitetä, että »hyvä empiristi on kriittinen metafyy-sikko».²

Aatteellisten tulkintojen suhteen on kiintotiesaa todeta, että keskittien metodologia ei sulje pois ainoastaan omaperäisiä ja mullistavia tulkintoja. Tämän »vastapainona» hylätään myös sellaiset traditionaaliset, mutta positivistisen empirismin jo sivuuttamat näkemykset kuin oppi keskiajan pimeydestä tai Linnén vaikutuksen ruotsalais-nationalistinen ihannointi (vrt. tästä s. 344—345). Tällöin ei tietenkään ole voitu välttyä 700-sivuisessa teoksessa kokonaan mielenkiintoisista yksityiskohtien tulkinnoista ja rinnastuksista. Tällainen on esimerkiksi Marxin nimittäminen »sosiologian Newtoniksi» (s. 535) tai predestitaatio-opin rinnastaminen determinismin sijasta kaiken satunnaisuuden korostukseen (s. 481). Toisaalta menestysetiikka kuvastuu suorastaan huvittavalla tavalla näkemyksessä, että eettisten näkökohtien korostaminen taloudessa on »tietenkin» vaikuttanut talouselämään haitallisesti (s. 197).

Merkittävä aatteellisten tulkintojen taustateoria ja metodologisen kumousteorian este on myös AAY:n harmonistinen, yhteisyysteoreettinen yhteiskuntaufilesofia. Tätä kuvastaa paitsi hajaannuksen pitäminen vahingollisena (s. 7) myös mm. näkemys tieteellis-teknisen kehityksen ensisijaisesti yhteiskunnallisen edistyksen välineenä sekä aate- ja valtakonfliktien tulkitseminen haitalliseksi (vrt. erit. s. 623—624). Tässä valossa mm. ihmisten periaatteellisten valinnanmahdollisuuksienkin korostus jää suhteellisen merkityksettömäksi (vrt. s. 6, 610).

Minkäänlaista teoriaa aatteellisten kannanottojen selittämisestä ei myöskään AAY sisällä. Paikoitellen tulee kuitenkin näkyviin nimenomaan aatteellisten taustateorioiden asema kannanottojen hylkäämisen esteenä (esim. s. 63, 525). Kuitenkaan näiden taustateorioiden pätevyyttä kyseisessä ongelmatilanteessa tai vaihtoehtojen mahdollisuuksia ongelmatilanteen rajoitukset huomioon ottaen ei pohdita. Selit-

tämistä ei erityisemmin korosteta eikä käsitetä kritiikin ja välttämisen välineeksi.

¹vrt. erit. Feyerabend, *Problems of empiricism II*, Colodny (ed.), *The nature and functions of scientific theories*. University of Pittsburgh series in the philosophy of science. Pittsburgh 1970

²vrt. erit. Feyerabend, *How to be a good empiricist*. Baumri (ed.), *Philosophy of science. The Delaware Seminars 1962—1963*, vol. 2. New York 1963

Kari Palonen